

Beatricė Simsonaitė

KOMIŠKASIS KALBOS RAIŠKUMAS J. ERLICKO “KNYGOJE”

Šio straipsnio tikslas – aptarti komiškus J. Erlicko “Knygos” kalbos elementus (žodžius, frazes, sakinius ir kt.), patyrinėti, kaip, kokiais būdais, kokiomis kalbos priemonėmis tas komiškumas išreikštas, sukurtas. Kalbos komiškumas yra stilistinė jos ypatybė. Tam tikras įvykis, žodis, frazė sukelia emociją – juoką, šypseną. Komiškoji kalbos raiška yra stilistiškai konotuota, ne neutrali. Grožinio kūrinio stilius šiame straipsnyje bus nagrinėjamas daugiau kalbotyros, o ne menotyros aspektu, nors stilistui leistini netgi ekstralingvistiniai ekskursai.² Pravartu pateikti tam tikrą komiškumo raiškos formų (priemonių) klasifikaciją. Tiesa, ji nebus išsamai, griežta. Šiame darbe aptariama tik dalis komiškumo raiškos būdų J. Erlicko “Knygoje”. Remiamasi gana gausia medžiaga, nors iš “Knygos” išrinkti ne visi, o tik daugiau kaip 2000 komiškos kalbos pavyzdžių.

Enciklopedinis literatūros terminų žodynas aiškina, kad **komiškumas**, **komižmas** yra juokingoji kurio nors poelgio, padėties ir kt. pusė, juokingumas. Pagrindinė komiškumo priežastis – neatitikimas.³ Būdvardis **komiškas** reiškia: 1) tinkamas *komedijai*; 2) juokingas, turintis komizmo.⁴ Taigi dar reikia pateikti komedijos apibrėžimą (ne senovės Graikijoje). **Komedija** yra 1) linksmo, džiugaus pobūdžio dramatis veikalas, išjuokiantis visuomeninio gyvenimo, buities ir žmonių trūkumus; 2) juokingas, linksmas įvykis, juokas; 3) apsimeitimas, veidmainiškas elgesys.⁵

J. Erlicko “Knyga” – komizmo koncentratas, joje daug kas pajuokiamą, išjuokiamą, parodijuojamą, juokingą. Tai neplonas (472 p.)

humoristinių novelių, pjesių ir eilėraščių rinkinys, tad medžiagos darbu apie komiškumo raišką iš jo gali būti surinkta labai daug. Toliau nagrinėjama, kaip komiškumą kurti padeda įvairių kalbos lygmenų tam tikros išgalės.

1. Leksikos lemiamas komiškumas

Šiame skyriuje aptariama komiška įvairių sluoksnių leksika – tarptautinių, tikrinių žodžių, žargono vartojimas, naujadarai, sveltymybės.

1.1. Komiškas tarptautinių žodžių vartojimas

Paprastai juokinga būna tada, kai tarptautinius žodžius vartoja žmonės, kuriems tokie žodžiai labai neįprasti. Tada tarptautiniai žodžiai **iškraipomi**, pavyzdžiui:

– *O dabartės, matai... Dimokarasija... / – Vadala! Merga pasileidusi!* (258); *Ar jūs žinote, kas dedasi? / (...) Aš nieko nežinau. / (...) Dimokarasija. / (...) O kas pirmiau buvo? / (...) Totulirizmas.* (365); *(...) O karvutė, beje, išsilavinusi: arabams treptyzų rodys!* (276); *(...) Ar ne klišis Valančius, aukogolikas?* (132); *Jeį ir spektorius pažįsta – blogai, – sukando dantis Jokūbas. – Paleisiu – atsi- veš iš miesto mapijozų(...).* (82); *“(...) Susiedo brolis – prokurovas... [tarimas kilis.]”* (84).

Kad tarptautinio žodžio reikšmė vartotojui **neaiški**, kad jį jis supranta netiksliai, suvokiame iš **konteksto**, kuriame tą žodį vartoja. J. Erlicko “Knygos” veikėjai dalį tarp-

tautinių žodžių mano esant naujųjų ligų, bakterijų pavadinimais, t. y. žodžiai priskiriami ligų ir bakterijų semantiniam laukui, pavyzdžiui:

(...) *nereikia skiepytis nuo korupcijos (baisi, nežinia iš kur užgriuvusi epidemija, dėkui Dievui, mažai valgantiems visiškai nepavojinga)*. (9); – *Nubaus jį Viešpats, – verkė motina. – Padrėbs stabilizacija ant lentos*. (225); – *Pas mus nėra korupcijos. / – Va, va, Mykolai! (...) Tokie ir yra patys tikrieji ženklai. Ligonis viską neigia*. (219); – *Aš tik bijau, kad tavęs visai nesutrauktų, – kūkčiojo moteriškė. – Skaičiau... Pirmiausia korupcija griebia tuos... iš viršūnės*. (219); – *Moterims prostitutės nepavojingos, – ramino [felčeris Oleka]. – Esant normalioms sąlygoms, puola tik vyrus*. (35); *Ir nežinia kuris pirmas ištarė: mafija (...)/ Nusigandusios moterėlės, vedinos vaikais, traukė pas felčerį Oleką, prašydamos, kad paskiepytų...* (34).

Tarptautiniai žodžiai kaip paronimai J. Erlickui padeda kurti kalambūrus. Pavyzdžių bus pateikta 2.1 skyrelyje.

Tarptautinius žodžius komiškumui kurti pasitelkdavo ir iki šiol pasitelkia daugelis lietuvių humoristų. Neoriginalu juos kraipyti, vartoti ne ta reikšme, gretinti kaip paronimus, tačiau J. Erlicko “Knygoje” toks tarptautinių žodžių vartojimas vis tiek yra įdomus ir juokingas. Tarptautinius žodžius J. Erlickas komiškai vartoja kur kas dažniau negu svetimybės, žargonizmus ir naujadarus.

1.2. Svetimybės

“Knygoje” jų vartojama labai nedaug. Dažniausiai tai slavizmai, senosios sakininės ir rašytinės svetimybės. Pavyzdžiui:

Čirkšt į akis – ir guli kaip arabas aukštelninkas. Įeis į trobą aprabavos. (82). Svetimybė sukuria kalambūrą.

– *Uncvote! Ar visai gėdos nebeturi? Tark vieną sykį: gana!* (184); – *Piriot, – mostelėjo šakėmis, – padla*. (83). Svetimybės čia yra menkinamieji kreipiniai.

– *Vis tiek brulolis, – numykė Augustinas. – Sakau, tegu dar pasiživija dieną kitą...* (86).

1.3. Naujadarai

Naujadarus, kurių “Knygoje” palyginti mažai, galima skirstyti į darybinius ir semantinius. Darybiniai naujadarai yra vediniai ir dūriniai.

Esama naujų vedinių iš daiktavardžių su veiksmožodinėmis priesagomis. Naujadarai yra veiksmožodžiai: – *Aš labai mėgstu policiją (...)*. – *Jaunystėje ir pats policijau (...)*. (157); *Anava kiek šitoj salej šaunių vyrų, mėgstančių ir mokačių pjauti, šauti ir nusmegeninti* (70).

Yra vienas vedinys iš veiksmožodžio su daiktavardine priesaga: (...) *matė ant senų žudyklių iškarstytus naujus vystyklus (...)*. (309)

Vienas naujas daiktavardis išvestas iš Kukulo pavardės arba iš *kukulio*, su priesaga *-izmas*: – *Bet aš studijavau mokslinį kukulizmą*. (411) (plg. *mokslinį komunizmą*).

Komiškų dūrinių yra trijų tipų: 1) iš lietuviškų dėmenų; 2) iš tarptautinio dėmens ir svetimybės; 3) iš dviejų tarptautinių dėmenų.

Iš 1 tipo dūrinių išskirčiau didesnę grupę metaforinių *bahuvrihi* dūrinių. *Bahuvrihi* – sudurtinisi daiktavardis, kuris savo darybine reikšme nurodo daikto dalį, tačiau iš tikrųjų yra viso daikto pavadinimas⁶, pavyzdžiui: *Plepėti su kokia šaukštaprote man būdavo šimtąsyk smagiau nei klausytis vyriausybės narių ar net... (...) net jo Ekscelencijos šventųjų samprotavimų!*. (10); – *Tokie dabar, Ignotai, tokie... Skeltagalviai... skeltanagai...* (105); – *Kankiniai... Soldatai... Sakuotnugariai...* (131).

Vienas dūrinys yra nereguliaros darybos. Tai daiktavardis *valdžionžmogiai* (plg. *beždžionžmogiai*): *Ar iš valdžionžmogių gali išsivystyti žmonės?* (400).

2 tipo dūrinys atsirado dėl kontrakcijos, bet galėjo būti sukurtas ir remiantis paprasta darybos logika – dėmenų reikšmėmis: – *Ubagodromas, – murmėjo deputatas. / – Ubagodromas, – išblyškusi traukėsi motina. – Užkeikta vieta*. (130–131).

3 tipo naujadarą pavyzdys: *Ir kad suriks žmogelis širdį veriančiu ultradiskantu...* (160).

Tarp semantinių naujadarų (neologizmų) "Knygoje" savita grupė būtų linksnių pavadinimai, taikomi atitinkamiems žmonėms:

Šiandien jau nueita iki to, kad vaikas jėga atplėšiamas nuo tėvų ir tol mokomas linksniavimo, kol galų gale paverčiamas išsižiojusiu šauksmininku (tokius dažnai gali sutikti Nepriklausomybės aikštėj), žemės ūkio galininku ar net bevardės giminės įnagininku. (80); Buvo jų čia visokiausio rango: nuo pasmurgusių galininkų bei inagininkų iki sumitusių naudininkų, vardininkų, kilmininkų... (125); – Kelkis, Petrai! – suriko Kilmininkas. – Tėvynė šaukia! (126).

1.4. Komiškas žargonas

"Knygoje" pavartota šiek tiek semantinių žargonizmų, t. y. žodžių ir frazeologizmų, kurie turi nežargoninę ir žargoninę reikšmes, pavyzdžiui: (...) (*tiesą sakant, viskas, ką tas vargeta turėjo, buvo kombinuota*) (...). (7); "(...) Juk iš žemės visą laiką kas nors dygsta. Svarbu nekliudyti. O va kultūra – kas kita. Napatrėši – meno meistrai kaipmat necenzūriniais žodžiais..." (240); – *Mano tėvelis, – susijuokė Emanuelė, – buvo kalvelis. O per mėnesį tiek neužkaldavo...* (37); – *Po Velykų planuoju keturis paimti (...)* Kas šitiek paima, to jau niekas nebepaims! (95); (...) *riogso prie stalo ir kabina makaronus taip sparčiai, – net ant ausų vyniojasi.* (46).

1.5. Tikriniai žodžiai. Pavadinimai

Vardus "Knygai" J. Erlickas rinkosi ir vartojo taip, kad jie būtų daugiau ar mažiau paslėpta užuomina, aliuzija į kokį nors žinomą asmenį ar gyvūną. Kai kuriuos sukūrė pats.

Komiškai pavartoti tikriniai daiktavardžiai suskirstyti taip: 1) istorinių asmenybių vardai; 2) žymių dabarties asmenybių vardai; 3) literatų vardai; 4) literatūros kūrinių veikėjų vardai; 5) bibliniai vardai; 6) frazeologizmuose minimi vardai; 7) paties J. Erlicko žaismingai sudaryti vardai; 8) antonomazijos ir atvirktinės antonomazijos. Pavyzdžiai:

1) *Birutė (...)* paskambino ir vakarop suvažiavo: iš Trakų – sūnus Vytautas, iš

Šalčininkų – uošvis Bonapartas, o iš Krokuvos vaikystės draugai: Barbora ir Žygimantas. (265); Tada priekin žengė Stepono Batoro žentas Henrikas Valua (Prancūzas)... (68); Prieš pat Naujuosius buvo paskerstas Gediminaičių šeimos vyriausiasis sūnus Žygimantas Augustas. (68); Linksmoji Emanuelė anksčiau nebuvo linksma. (...) O jos tikrasis vardas buvo Emilija Pliaterytė (...). (36)

2) Algirdas Mykolas, felčeris Oleka, krautvininkas Stašaitis, žemvaldys Grakauskas, redaktorius Vasiliauskas, Juozaitis, motina Teresė, tėvas Stanislovas.

Vardai Gediminas, Algirdas, Vytautas, Adolfas gali būti suprasti ir kaip istorinių, ir kaip dabarties garsių asmenybių vardai – kaip valdovų ir kaip vadovų vardai.

3) – *Mūsų daug, mamyt. Martynas... Kristijonas... Antanas... Dionyzas... Ir Justinas amžinatilsį sargyboj stovi...*(132); – *Ažuolas! – aikčiojo motina. – Ar ne klišis Valančius, aukgolis? (132); Baranauskų Untaniukas šitaip ir nugaišo, o Butkų Juzė sudegė, mat žmona jį kasdien – dėl viso pikto – nupraudavo žibalu. (36).* Dar minimi: toks žmogelis Mykolas Lietuvis, bibliotekininkas Simonas Daukantas, senikė Julija Beniuševičiūtė, marčios iš miško išvaryta miestan Lazdynų Pelėda, lietas mokytojas Vaičaitis, visoj parapijoj garsėjęs savo išmintim Vilhelmas Storosta, Untaniukas Žukauckas, senukas Mykolaitis-Putinas, Juozapas E., Kukulias.

4) – *Kažin kaip gyvena Biliūno katė? – paklausė tulžingai. – O ką šiandien veikia Brisius? Ar gyvas dar? (191); Esu Veronika. Suvedžiojo mane viršaitis per rinkimų kampaniją... (271); Paskui mutininkas Vaidila-Valiūnas atsistojo prie išvietės durų ir, svečiams vaikštinėjant, ėmė kabinėtis, net kaišioti rankas į kišenes. (50); Čia pat stovėjo ir trečiasis brolis, dvasinės seminarijos auklėtinis Alioša Kurmelis. (405); Deja, tos pačios dienos vakare numirė Jonas Šmukštaras, visų vadintas astronomu, mat vienintelis visame kaime nešiojo tamsius akinius. (34).*

5) *Vaikštinėdamas po Lietuvą, Seimo Pirmininkas pamatė du vyrus – Simoną, vadinamą Pranciškum, ir jo brolių Pranciškų, vadinamą Simonu, metančius tinklus į ežerą, mat buvo žvejai.* (11). Dažniausiai J. Erlickas mini tikrai vien bibliinį vardą Zebediejus, syki paminėti gelbėtojas Kristus Šatkus ir Simajudas Gagarinas. Kiti vardai yra Lietuvoje populiarūs ir juos galima sieti ne vien su Šventuoju Raštu, pavyzdžiui: Petras, Povilas, Juozapas.

6) Dažnas “Knygoje” vardas Pilypas. Veikia Pilypas K., Pilypas iš Pieno kombinato. (plg. frazeologinį palyginimą *kaip Pilypas iš kanapių.*) Pavartota antonomazija *kaimo jurgiai* (frazeologizmas *kaimo Jurgis*).

7) Dažnas vardas Ožislovas, yra Žagandrija. Įdomus J. Erlicko pamėgtas žaidimas – jungti skirtingų, dažnai garsių, asmenų vardą, pavardę, tėvavardį. Gaunami tokie asmenvardžiai: Simajudas Gagarinas, Algirdas Kukulius Ramanauskas, Alioša Kurmelis, Motiejus Fiodorovičius Pampersas. (Pastarasis atvejis įdomus dar tuo, kad vardas lietuvių, tėvavardis rusų, o pavardė anglakalbių).

8) Antonomazijos yra tokios: *Neturiu nei klausos, nei balso, bet neištverčiau: rėkiaiu kaip skerdziamas, kaip virgilijus, kaip išprotėjęs.* (290); (...) *kaimo jurgiai ir mergės* (...) (7). Daugiau yra atvirkštinių antonomazijų, kai asmenvardžiu padaromas bendrinis žodis, pvz.: Trumpas, Siauras, Išsižiojęs.

Spėju, jog iš poeto V. Kukulo pavardės yra padarytas naujadaras *kukulizmas*. Be to, jos perdirbinys pavartotas tokiam sakinyje: *Laimė, 1992-ųjų pabaigoje Senegalo mokslininkams pavyko atrasti vadinamąjį Cuculus in fabula – valdžios virusą.* (372).

2.1 skyrelyje aptariamas panašaus skambėjimo pavardžių gretinimas.

“Knygoje” surinktų J. Erlicko kūrinių pavadinimai yra tokie patys arba panašūs, kaip žinomi ne jo kūrinių pavadinimai. Pavyzdžiai:

1) Tikslūs (a) ir šiek tiek modifikuoti (b) televizijos ir radijo laidų pavadinimai: a) “Valstybės studija”, “Atgimimo banga”, “Po savo stogu”; b) “Žodžiai į sieną” (laida “Žodžiai į

sielą”), “Taisyk kyšiu kelią” (laida “Taisyk žodžiui kelią”).

2) Tikslūs (a) ir modifikuoti (b) literatūros kūrinių pavadinimai: a) “Būdas senovės lietuvių ir t. t.”, “Petras Kurmelis”, “Kasdienės istorijos”, “Žemė maitintoja”, “Kaimas kryžkeleje”, “Apie duoną, meilę ir šautuvą”, “Pijus nebuvo protingas”, “Kelias į viršūnes (I)”, “Kam skambina varpai”; b) “Juozapas ir sūnūs”, “Policininko Kontrimo teisybė”, “Tuštėjimo metas” (J. Avyžiaus “Sodybų tuštėjimo metas”), “Patriarcho mirtis”, “Kvailas Juozapas”, “Svetimi”.

Taigi dažniausiai J. Erlicko “Knygos” tikriniai žodžiai ir pavadinimai netiesiogiai priena tam tikrus žinomus kultūros ir istorijos (paprastai Lietuvos kultūros ir istorijos) veikėjus, veikalus bei įvykius. Iš tų veikėjų, veikalų bei įvykių yra ar būdavo neįprasta, net laikoma šventvagyste viešai šaipytis, įvairiose iškilnėse, minėjimuose jie yra ar būdavo sakralizuojami, vertinami tik kaip labai svarbūs, reikšmingi. O “Knyga” lyg juos, lyg ir ne juos ima ir profanuoja! Tai yra netikėta ir atrodo nerimta.

2. Sintaksis ir semantikos komiškumas

Šiame skyriuje bus aptarti tie komiškumo kūrimo būdai, kuriuos lemia ne vien pavieniai žodžiai, bet ir žodžių jungimas, sakinių sintaksinė sandara. Pravartu panagrinėti kalambūrus, kurie atsiranda gretinant paronimus, homonimus bei homoformas, daugiareikšmius žodžius. Trumpai bus apsiesta ties nutylėjimais. Taip pat čia bus kalbama apie tokias stiliaus figūras, kaip antitezė ir oksimoras, kurios sukuriamos įvairiai derinant priešingos reikšmės (antoniminius) žodžius. Šiame skyriuje bus aptarti ir komiškų alogizmų kūrimo būdai.

2.1. Fonetinis kalambūras – paronomazija

Vienas iš komiškumo kūrimo būdų yra panašiai skambančių žodžių (paronimų) gretinimas, arba *paronomazija*.

J. Erlickas gretina panašaus skambėjimo tarptautinius žodžius. Jų reikšmės paprastai "Knygos" veikėjams nesuprantamos, tad gretinami tik garsų deriniai:

Jis kontroliavo prostituciją ir konstituciją (...). (68); (...) Baltramiejus labai nusigando, parodė lietuvišką pasą bei kompasą, kurio rodyklė buvo pakrypusi į Vakarų (...). (247); – Juk nūnai į Vyriausybę, į Seimą ir į seifą lenda kas nori. (113).

Štai kaip žaidžiama su nelietuviškos kilmės pavardėmis:

Komisaras Zabiela buvo ką tik užsnūdęs, kai įbėgo Stasė Komisarževskaja ir klaičiai suriko:/ – Kelkis, komisare! (306); – Kuom skiriasi gogenas nuo vangogo? – teiravosi Ponia su šuniuku./ (...) O diureris ir diurenmatas? – įaudinosi Ponia. – O šopenas ir šopenhaueris? (319); Antraip – kam visi tie lozungai, landsbergiai, ozolai? (8).

Yra pora pavyzdžių, kur gretinami panašaus skambėjimo lietuviški ir tarptautiniai žodžiai:

Siela jau nebeatrodė panaši į sandelį, greičiau į soliterį, susirangiusį viduriuose. (139). Vagonuose tiršta ponų (...) Visi blizgančiais žandais, žiedais, žetonais... (41). Vartojama viena paronomazija, kurią sudaro tarptautinis žodis ir svetimybė: Čirkšt į akis ir guli kaip arabas aukštiekninkas. Įeis į trobą aprabavos. (82).

Aišku, esama "Knygoje" ir paronomazijų, sudarytų vien iš lietuviškų žodžių. Tarp jų, matyt, galima būtų išskirti tas, kuriose ryškus paroniminis rimas. Pavyzdžiai:

Atrodė išblyškęs ir subliuškęs. (117); Už rankų susiėmę, stovesim apsvėmę, – ryžtingai traukė violetinė dama. (394); Urzgiant skrandžiui ir burzgiant mašinoms, stovėjo atsirėmęs į sieną ir neišmanė, ką daryti. (197); (...) kirvis blykstelėjo, o policininkai išblyško. (123); – Po šiukšlynus vaikštinėja ir į spaudą rašinėja, kalbeles režia ir smuikeliu griežia (...). (43); Kad būtumet matę, kaip jisai sumišo, kaip sumažėjo, kaip ausys jam paraudonavo!.. (105); (...) kuriai ministerijai vadovauja neprisiminė. "Tikriausiai

Ryšų arba Kyšių, – ramino save. (...)" (251); Esu neaukšto stoto, silpno proto/ (...) aš neturiu gyvenamojo ploto/(...). (447).

Kaip paronimai, panašiai skamba ir žodžiai, turintys bendrą ar tiesiog vienodai skambantį darybos elementu, ypač bendrašakniai:

– *Pradedantys šiandien ima žemę ir žemdirbius, fabrikus ir pusfabrikačius, – aiškino komisaras. (136); Pusbroliui tam... Puspročiui... (88); (...) daugelis puikiai išmano, kas dedasi Vidurinėj Azijoje, o kas jo nuosavuose viduriuose – ničnieko. (291).*

Pasitaiko, kad J. Erlickas vartoja ne tą žodį, kurio lauktime, ne tinkamą, o jo paronimą, pavyzdžiai:

Vagonuose tiršta ponų: visi tituliniai [kiek labiau derėtų tituliariniai, nes yra istorizmas tituliarinis patarėjas – B. S.], nepaprastieji, įgaliotieji... (41); – Kol jaunas, o broli, – siek. (50) (V. Kudirka rašė Kol jaunas, o broli, / Sėk pasėlio grūdą); – Andai kiaurus metus su rinkimų kompanija [įprastas žodžių junginys būtų rinkimų kompanija, bet kalbama čia ironiškai, ką rodo ir prasivalchiojai – B. S.] prasivalchiojai... (...). (183); – Mausiu jam ragu! – ryžtasi karvė./ – Ko gero, šitaip būtų geriausia, melžiamoji [plg. meldžiamoji – B. S.], – linkteli policininkas. (276).

Kalambūrų, pagrįstų paronomais, "Knygoje" yra gana daug. Bene dažniausiai J. Erlickas žaidžia panašaus skambėjimo lietuviškais žodžiais. Nieko keista, jog mažiausia (ir labai maža) yra tokių paronomazijų, kur gretinami lietuviškas ir tarptautinis žodis.

2.2. Semantinis kalambūras: daugiareikšmiai žodžiai ir homonimai

Daugiareikšmiai žodžiai ir homonimai "Knygoje" atlieka tą pačią funkciją – sudaro semantinius kalambūrus, daro tekstą dviprasmišką. Žodžių reikšmių santykiai buvo tikrinami pagal "Dabartinės lietuvių kalbos žodyno" 3-įjį leidimą.⁷

Paprastai daugiareikšmis žodis esti vartojamas viena kuria reikšme, tiksliai ją nustatyti padeda kontekstas. Bet J. Erlickas sukuria toki

kontekstą, kuris aktualizuoja iškart dvi ar kelias reikšmes. Štai pavyzdžiai, kai žodis turi ir tiesioginę, ir perkeltinę reikšmę:

Buvo jiedu broliai, tik ne to paties tėvo ir ne tos pačios motinos. (280); *Niekados nebežiūriu į sieną. Tiesą sakant, sienų ir nebepestebiu. Kai ištiesiu ranką – sienos prasiskiria, ir aš einu kur tinkamas...* (99) (trečiasis pastarojo pavyzdžio sakinytis turi aliuziją į Naujajį Testamentą); – *Pilna mūsiškių. Ryšiai – bankuose. Sąskaitos – kapuose.* (237); *Krūtinėn plūdo maloni šiluma, o galva svaigo ir sukosi, dėl to Tėvynę jis regėjo iš visų pusių.* (121); ... *Radiojo taškas pranešė, kad išvogta jau pusė Lietuvos. "Vadinasi, kita pusė liko!..." – toptelėjo.* (135); *Jeruzalės šlaituose plakė lakštingalos, o tarpuvarėje ilgesingai vaitojo plakamas žmogus.* (227); – *Ar Vytautas dar didis? / – Tūkstantis sieksnių viršum minimalaus gyvenimo lygio (...).* (236).

O štai čia sugretinamos arba "sulydomos" dvi tiesioginės to paties žodžio reikšmės:

– *Pasenau, vaikeli. Metas pačiam liuobti. (...)/ – Katram liuobti? / – O ką aš žinau? Kas pinigų tur. (38); (...)* žlevernojo laikraščius (kai kurie buvo itin riebiomis antraštemis)(...). (9); "Dėkui, bet man metas šokti." – "Ak, jūs šokate?" – "Taip. Nuo tilto." (28) – *Ar nusikaltimo sudėtis yra? / (...)/ – Nėra sudėtis – bus atimtis, – paaiškina M. – paimk sidabrinis šaukštus ir lempą (154); – Toli važiuojate? / – Iki galo. / – Kieno galo? (...) – Vadinasi ... avarija? (171); (...)* savartynus užplūdę rinkėjai bematant išgraišto ir tokius daiktus, kurie pernai dar neturėjo paklausos (...). (110); (...) puolęs tą sunkvežimį, gabenusį prieglaudon partiją raugintų kopūstų.../ (...)/ – Nėra tokios partijos... (198); – *Dabar žmonės gumą kramto! / (...)/ – Mes, dėkui Dievui, grūdų turime. Tačiau jeigu kas... Kaliošai, tiesa, prakiurę... Bet skylių galima nekramtyti.* (224 – 225).

Kuris iš homonimų vartojamas paprastai taip pat paaiškėja iš konteksto, tačiau J. Erlickas tyčia sujungia abiem būdingus kontekstus, pavyzdžiui:

Pilna kamerų ir rodo visus, kurių ieško rinkėjai. (125); (...) *daugėjo sergančių lėtinio chuliganizmu, buitiniu alkoholizmu ir taupomosios kasos vėžiu (...).* (392).

Matome, kad semantinių kalambūrų J. Erlickas yra prikūręs daug, ir tai nestebina, nes žodžių žaismas esti komiškas iš esmės bene visada. Vyrauja žodžių daugiareikiškumu pagrįsti kalambūrai, o žodžių žaismo dėl homonimijos yra vos keletas atvejų.

2.3. Nutylėjimas

Žodį, tiksliai nurodantį, apie ką kalbama, J. Erlickas nutyli, o kontekstas yra tinkamas keliems žodžiams, dviprasmiškas, klaidinantis ir tenka spėlioti. Nutylėjimo pavyzdžiai:

– *Didelis ar mažukas – neturi reikšmės, – ramino Povilas. – Svarbu, kad žmogus geras būtų.* (107);

– *Jeigu jums trūksta...*

– *Kur netrūks, – su kartėliu pasakė Vytautas. – Bet iš jūsų neimsiu.* (191);

"*Kokia graži... Tos mėlynos ežerėlių akys... Tie švelnūs kalvų iškilumai... Tie geltoni javų plaukai...*" (254)

Nutylėta gali būti ir dalis svarbaus žodžio, pavyzdžiui:

Po keturių valandų atejo atsakymas: eik tu na... (41); – Policininkas iš... prie... (98); Ant kalno mū... – mūkia vergų choras (182); Ėjo per kiemą, atsitrenkė į stulpą, dulktelėjo ant žemės. / – Ma.../ Ir užgeso. (34).

Nutylėjimų "Knygoje" nėra gausu. Įdomesni yra ir labiau klaidina tie atvejai, kai nutylima žodžio dalis, o ne jis visas: tuomet skaitytojas labiau pasikliauja savo patirtimi, išmanyju; nors apsirinka, bet to nė nepastebi arba – labiau nudžiunga dėl savo pastabumo. Toli gražu ne kiekvienas nutylėjimas esti komiškas. Verta pabrėžti tą esminę ypatybę, jog J. Erlickas nutylėjimais kuria dviprasmišką tekstą.

2.4. Antitezė. Oksimoras

Sisteminiai ir kontekstiniai antonimai, priešingi vaizdai ar mintys gali būti gretinami panašios ar tapačios sintaksinės sandaros junginiuose. Taip sukuriama antitezė, pavyzdžiui:

(...) *paprastom dienom stovėdavo prie staklių, o šventadieniais gulėdavo po stalu.* (205); – *Jie – nuleidę [rankas], mes – iškėlę, – kūkčiojo ponas K.* (197); – *Įsivaizduokite, kiūtina iš teatro inteligentas. Sieloj šviesus, garvėj tamsu.* (73); *Tais metais žmonės šiaups ekrano džiūvo ir traukėsi, o anapus – pūtėsi.* (177); – *Kas naujo? Pakilo... Kas dar? Nusmuko...* (94).

Antonimai gretinami kaip vienarūšės sakinio dalys, pavyzdžiui: (...) *tik ūmai pajuto sunkumą kišenėj ir palengvėjimą širdy.* (268); – *Šviesus protas ir tamsūs darbeliai...* (179); *Bijojo senų vyrų ir jaunų moterų.* (62).

Antoniminius žodžius ir priešingus vaizdus J. Erlickas gretina ir taip:

Žinojo, koks sunkus lengvo elgesio merginos gyvenimas. (185); *Sveikata pablogėja kiekvieną sykį, kai valdžia imasi priemonių padėčiai pagerinti.* (11); *Juk klausantis apie tamsius darbelius, kiekvienam prašviesėja akys...* (311); (...) *jis net pačiais kreiviausiais keliais eina tiesiai* (...). (33); "(...) *viskas galima. Todėl įmanomas ir toks atvejis, kad nieko nebegalima.*" (283); *Žmogelis apsiplė ašarom ir papasakojo savo gyvenimo istoriją, tokią liūdną, kad ją girdėdami Seimo nariai būtų kvatoję tris kadencijas, net būdami opozicijoje.* (280).

Dar viena stiliaus figūra, kai gretinami antoniminiai žodžiai, yra oksimoras: *O tuo metu, ant Nemuno krašto sėdėjo žilaplaukis vaikelis.* (26); (...) *kaip išmokė penkeri nepriklausomos priespaudos metai.* (33).

Antitezės J. Erlickas mėgsta, o štai oksimorų vartoja tik vieną kitą. Tiek antitezė, tiek ir oksimoras daugelio poetų ir rašytojų vartojami anaipol ne komiškumui kurti, o štai "Knygoje" šios stiliaus figūros turi humoristinį ir ironišką tonumą.

2.5. Alogizmas

J. Erlickas naudojami tuo, kad koks nors vienas žodis gali su kitais sudaryti įvairių struktūrinių modelių junginius. Leksinis ir gramatinis kokio nors žodžio valentingumas gali

būti įvairus, bet pažeidžiant leksinio derinimo logiką, galima gauti absurdiškų sudėtinių junginių arba jų grandinių, galima padaryti dviprasmišką pagrindinį junginio dėmenį. J. Erlickas, atrodo, dažnai kontaminuoja du visai logiškus žodžių junginius ir sudaro trečią nelogišką. Pavyzdžiui:

Saugokite ir slėpkite vieni nuo kitų laisvę ir neprik... (289); (...) *lenkdamasis iki žemės graibymo, bylojo (...).* (68); (...) *skardžiai pagadino nuotaką (...).* (70); (...) *Dar paprašykite EBSV grupės vitaminų(...)* (293); *Petras turėjo vienintelę akciją (...), o Povilas – kontrolinį paketą su sparneliais.* (280); (...) *spidometras rodo plius keturiasdešimt, maloniai dūzgia variklis.* (271); *Kaip man užmigti ir nubusti / Pas gero būdo aplinkybes?* (466).

J. Erlickas dažnai "įkiša" vieną kitą netikėtą žodį, kuris netinka pagal prasmę, todėl juokinga. Sakykime, J. Erlickas, gavęs užduotį toliau pateiktuose pavyzdžiuose įrašyti praleistus žodžius, įrašė tuos, kurie išretinti. Argi kuris kitas, ne humoristas, įrašytų tokius?

A v a r i j o s šitose apylinkėse tokios retos, kad yra įtrauktos į Raudonąją knygą ir saugomos valstybės. (176); *Po pietų gavo šaukimą į t e l e v i z i j ą.* (125); *Veidas skaičius kaip m o l i ū g o pilnatis (...).* (45); *Policininkas išmušė f o r t e p i j o n u i dantis (...).* (50); *paskui prišėdavo k ū d i k i trumpa virvute prie stalo kojos ir ūdydavo (...).* (109); – *Dovanokit, gerbiemieji, – raudonavo Juozapas. – Juk m i r š t u aš pirmą sykį. Iš kur galiu žinot, kaip tas yr daroma?..* (187); *Jį stačiai dusino mintis, kad turi išlaikyti ne tik tai šeimą, bet ir kažkokią s i e l ą, kuri jokios naudos neatneša ir apskritai nežinia ką veikia.* (139); *Uošvis tą pavasarį išėjo į valdžios organizuojamą p o t v y n i j ą ir prapuolė...* (234).

Iš pastarojo tipo alogizmų išskyrčiau vien atvejus, kai daiktai panaudojami ne pagal paskirtį (ypač daug pavyzdžių, kai žmonės maitinasi nemaistu):

Aš planuoju katiną, žvakę ir kryžių padėti į tris komercinius bankus (...). (248);

Šitaip mąstė Pilypas K., keliaudamas liftu iš Fabijoniškių į Jeruzalę ketvirtą valandą ryto. (170); *Gieda lietuviškai, triauškina straipsnius ir spjauto pro langus į abidvi puses...* (41); (...) *dūsavo Pijus, užsikašdamas aliejų mirkytais laikraščiais.* (138 – 139); *Juozapas, apieškęs visus pašalius, ištraukdavo sudžiūvusį virvagalį, papjaustęs apibarstydamo pelenais.* (231); *Tu pieno su paraku išgerk. Gal palengvės.* (225).

Ne būdingas, nei prastas žodžių junginyje gali būti pažyminy (atributas) arba tarinio dalis. Pavyzdžiui:

Burnoje styrojo prakąstas lietuviškas žodis (...). (25); *Centrinis Jėgos ministras (...). Du išcentriniai [Jėgos ministrai] (...).* (126); *O Mykolas jau kitą vakarą parsitempė keturių cilindrų lovą su baldakimu.* (48); *Be to, jam skaudėjo galvą, o kirvakotis buvo ištinęs.* (125); – (...) *šita avarija dar neprievaitizuota.* (176); *Nūnai tarakonai nebe tokie: nervingi, suvargę. Inteligentiški.* (379) (įsmeninimas). *Viskuom patenkintas gyveno vieno cilindro bute (...).*

Iš kelių vienarūšių sakinio dalių viena ar daugiau yra nesuderinama su kitomis, todėl atsiranda minties šuolis (a) arba didesnis kalbinis ir ekstralingvistinis alogizmas (b). K. Župerka tokią sintaksinę stiliaus figūrą lietuviškai siūlo vadinti *chaotišku išvardijimu*.⁸ Jo pavyzdžiai iš “Knygos” būtų tokie:

a) (...) *sugadinau skrandį, figūrą sąžinę (...).* (8); *Laisvas vėjas švilpaudamas laigė laukais, lindo pro kiaurus stogus ir kišenės...* (42); *Užgiedojus pirmiesiems gaidžiams, pakilo visas išpiltas prakaito, pražilęs ir nutautėjęs.* (213); – *Kas puola? (...)* *Lenkai? Totoriai? Tarakonai? (...)* / – *Mūsiškiai, broli.* (236); *Ponas E. padekojo ir su daiktais, pažiūrom bei uošviene persikraustė į tamsųjį kambarėlį.* (158); *Ar suaugęs jis sugebės priiminti įstatymus ir kyšius?* (80); *Visoje Lietuvoje pakilo vėjas ir kainos.* (63).

b) *Nūnai Povilas turėjo dvi žmonas ir dvi lietuvybes, o Petras – tik laisvę.* (281); *Pametė raktus, pažiūras ir pasitikėjimą.* (254); (...) *visi krūmai, žibintai ir net kelio ženklai skleidė*

kvepiančius pumpurus. (302); (...) *sudaužė Respublikos himną ir lempą (...).* (213).

Logiškai neprieštaringi tikrovės dalykai pateikiami kaip prieštaringi, sudėtinio sakinio dėmenis arba sakinys jungiant priešinamaisiais jungtukais, pavyzdžiui:

(...) *puodyne atsitrenkė į pakaušį, bet aiškiau nepasidarė.* (135); *Vėjas pūtė iš rytų, tačiau debesys plaukė į vakarus.* (223); – *Galėtum nusipirkti, – sakė tėvas. – Bet kad viskas dabar už pinigų.* (224); “*Antelė tuo tarpu kryptelėjo, kyštelėjo galvutę vandenin, o jam parodė tik plunksnuotą užpakalį. (...)* Kad šitaip elgiasi valdininkai, buvo pripratęs. *Bet kad ir paukščiai (...)*” (29).

Stebimasi tokiais dalykais, kuriais nereikia stebėtis, ir sakinyje turi dėmenį keista:

– *Keista, kad trečiadienis būna kiekvieną savaitę (...).* (253); “*Keista, – pamanė, – kai po sekmadienio ateina pirmadienis – niekas nesiskundžia. O kai pakyla kainos – visi nepatenkinti. (...)*” (251)

Logiškai nesuderinami, tikrovėje neįmanomi dalykai gretinami, kaip suderinami, be anksčiau minėtų atvejų, šiuose sakiniuose:

Ir Justinas amžinatilsį sargyboj stovi... (132); – *Kas išėjo? / – Lavonos.* (145); *Juozapas priejo prie lovos, palinko ties sūnumi. / – Atrodo trupučiuką negyvas, – pakušino su lazda.* (47); *Taip beprotaudamas užmezgė ant kaklo kilpą ir pasišokėjęs spyrė sau į užpakalį.* (229); – (...) *Tūkstantis smūgių į galvą labai sutvirtina smegenis.* (181).

Kaip matyti, alogizmų “Knygoje” yra labai daug ir įvairių. Jie dėl savo esmės tiesiog negali nekelti juoko ar bent šypsenos.

2.6. Sustabarėjusių struktūrų modifikacijos

Patarlės, priežodžiai, frazeologizmai, kiti pastovūs posakiai vienaip ar kitaip modifikuojami. Paprastai pakeičiami kitais vienas ar du žodžiai, ir prasmė pasikeičia:

Aukščiaai pensijos nepašoka. (59); (...) *kokių imtis priemonių, kad ir vilkas būtų sotus, ir Lietuvos valstybingumas išsaugotas.* (68); – *Kirvis galvon, velnias uo-*

degon... (122); "Davė Dievas užpakalį, duos ir kėdę..." (253); *Laisvės yra – proto nereikia.* (251); (...) *kas skaito, rašo, iš to žmogaus jau nebus.* (245); *Tokia poza ir liko budėti.* (113).

Daugmaž įprastus veiksmožodinius junginius J. Erlickas paverčia netikėtais, veiksmožodį pakeisdamas jo antonimu:

Juozapas padžioė plunksną [plg. *pamirkė plunksną*]; *Meilė išėjo pavasari, sningant vyšnių žiedais...* (61); *Jis norėjo automobilius išvaryti atgal į Vakarus.* (77).

Dar vienas pastovių junginių modifikavimo būdas yra tam tikrų žodžių sankaita:

"(...) *Deja, akys mus dažnai apgauna, užtat ausys – niekada.*" (11); (...) *jo ramybė ir olimpinė poza (...).* (68).

Pasirenkami keli sustabarėję posakiai, jie keičiami, asocijuojami (jungiami) vienas su kitu, pvz.:

– *Man užpakalis reikalingas, mat noriu būti pats sau ponas* (yra frazeologizmas *atsisėsti ant savo užpakalio*, kuris reiškia 'pradėti gyventi savarankiškai', *pats sau ponas* – 'savarankiškas žmogus'); *Mėnulis bemaž niekad nesupranta žmogaus.* "Vis dėlto keista. *Jei žmogus šuns draugas, o šuo – mėnulio...*" (188) (plg. *šuo – žmogaus draugas, kaukia kaip šuo prieš mėnulį ir mano draugo draugas yra mano draugas*); "Nosis veido tikrai nepuošia. *Pagalčiau, ji reikalinga tik tiems, kuriems svarbu sužinoti, iš kur vėjas...*" (10) (plg. *turi vėją panosėj ir kur vėjas pučia ten ir linksta*).

Priežodžiai, patarlės, frazeologizmai desmantizuojami, t. y. suvokiami ne perkeltine, o tiesiogine reikšme (a) arba ir perkeltine, ir tiesiogine (b):

a) (...) *susukęs aplinkraščių vamzdeliu, papūtė prieš vėją* (194); (...) *vakarais pirštai riedavosi į save.* (118); – *Į vandenį? / – Nutrenks. Į vandenį mūsiškiai seniai visus galus sumerkė.* (237).

b) – *Teismas vyks už uždarytų durų./ (...)/ – Jeigu durys bus uždarytos, tada ir teisėjas iš... prie...* (98); *Kaip ir dauguma to krašto žmonių tais laikais, – o laikai buvo geri, –*

jie vargiai sudurdavo galą su galu. O pasi-taikydavo – ir, beje, bemaž kožną dieną – nė durti nebandydavo. Nežinia, dėl tos, o gal ir dėl kitos priežasties, – bet Viešpats nedavė jiems vaikelų... (41); (...) *eidami pro tarybą tikrai jautę nemalonų kvapą. (...)* *Jie puikiai žinojo, kaip greitai genda šviežia mėsa šil-toj vietoj.* (35); – *Širdį skauda.../ – Jei ketinate degti, – atrėžė Herkus, – visų pirma turė-jote pasitikrinti sveikatą.* (201); – *Daugiau nebešaudyk, – mokino tėvas. – Vaikščiosi paraku prasmirdęs, šunis lodydamas. / – Lietu-vaui patinka vyrai su paraku, – prieštaravo sūnus.* (212).

Modifikuodamas sustabarėjusius pasaky-mus, aktualizuodamas kitą, netikėtą jų prasmę, humoristas atskleidžia paradoksus, sukuria dviprasmybių, alogizmų. "Knygoje" daugiausia yra atvejų, kai vienas ar du sustabarėju-sio pasakymo žodžiai pakeičiami kitais. Taip pat daug čia pavyzdžių, kai frazeologizmai, priežodžiai, patarlės desmantizuojami. Daž-niau, negu aktualizuojama vien tiesioginė pas-tarųjų posakių prasmė, jie turi dvi tokias pat aiškias prasmes – ir tiesioginę ir perkeltinę. Originaliausias ir įdomiausias posakių modifi-kavimo būdas – kelių posakių kontaminacija.

3. Humoristiniai tropai

Šiame skyriuje aptarti kai kurie J. Erlicko vartojami tropai, t. y. stiliaus figūros, kurių svarbiausia ypatybė – perkeltinė semantika. Čia bus kalbama apie asmenų sugyvulinimą (zoomorfizaciją), įsmeninimą (personifikaciją), hiperboles bei ironiją. Čia apžvelgiami ir J. Erlicko sukurti palyginimai – meninius palygi-nimus galima laikyti tropais, nes jų reikšmė esti perkeltinė.

3.1. Gyvulinės metaforos. Zoomorfizacija

"Knygoje" žmonių "sugyvulinimas" kar-tais labai ryškus. Žmonės tiesiog "paverčiami" tais gyvūnais, kurių pavadinimais jie paprastai esti metaforiškai apibūdinami arba su kuriais

metaforiškai palyginami lietuvių kalboje.⁹ Vyrauja naminiai gyvuliai ir paukščiai: šuo (svarbiausios semos, apibūdinant žmogų, – “piktas”, “ujamas”), ožys (svarbiausia sema, apibūdinant žmogų, – “kvailas”), kiaulė (svarbi sema – “niekšas”), višta (aktualizuota semema – “rūpestinga motina”), spėju, jog kaip gaidys ar kalakutas vaizduojamas pasipūtėlis, paukščių skleidžiamais garsais apibūdinamas žmonių kalbėjimas. Zoomorfizavimu J. Erlicko “Knygoje” išreiškiamas neigiamas žmogaus vertinimas. Labiausiai rašytojas mėgsta apibūdinti žmogaus elgesį tais žodžiais, kuriais paprastai nusakoma gyvūno elgsena, paties gyvūno neminėdamas:

Pačiam vidury ant paaukštino, tupėjo pasipūtęs Vietininkas, krapštinėjo plunksnas ir tik retkarčiais atsainiai skėsteldavo sparnais. (125); Kuo labiau urzgė, tuo didesnis kilo įniršis (...) “Nepasiduosiu, – šiepė dantis. (...)” (197); Motina bučiavo gelbėtoju rankas, tėvas valė batus, o sūnus, įsikandęs savąjį kyšio gabalą į dantis, pasmuko po lapais ir tyliai urzgė. (59); Motina kapstėsi po skiedryną. (223).

Esama onomatopėjų ir onomatopėjinių veiksmažodžių, kuriais apibūdinama žmogaus kalba, pvz.:

*Išvertė kišenės. Tuščia. Dėbtelejo į mėnulį. Pilnatis. Ir suspaudė jam širdį, užvertė jį galva... / – Ū-ū-ū-ū... Aū-ū-ū-ū... (164) (remiamasi frazeologiniu palyginimu *staugia kaip šuo / vilkas prieš mėnulį*); (...) *riogsojo trys Jėgos ministrai, kleketavo tarpusavy ir dėbčiojo baltomis. (125); Kaimynai, tiesa, skundėsi, neva jiems trukdąs patarėjų skajimas ir raugintų ungurių tvaikas... (243); Tevelis, oželis, aiškindavo, kad sportininkų mažos galvos. “Skaityk!” – bliaudavo. (169); Balsas sudrebėjo ir pasigirdo tik skystas gailus mekenimas. (170); Tėvas ir sūnus drybsojo ant šieno. Kiaulės dingo, bet niekas jų ir neieškojo: iš aukštybių pasigirdus melodingam kriukšėjimui, viskas tapo aišku. (33).**

Pagarbos žmogui stoką pabrėžia, net hiperbolizuoja tai, jog su juo elgiamasi kaip su gyvuliu ar šnekama apie jį kaip apie gyvulį:

Žmona sviedė pavadį į kertę. / – Tarnauk! – riktelėjo. – Tarnauk Lietuvai! (183); Baranauskų Untaniukas šitaip ir nugaišo... (36); – Ramanausko uošvis antai pakratė kojas... (109).

Zoomorfizavimo atvejų J. Erlicko “Knygoje” nėra labai daug. Jie artimi lietuvių tautosakos ir tam tikros literatūros tradicijai.

3.2. Personifikacija

Personifikuojami, t. y. įsameninami, gali būti gyvūnai ir daiktai. Iš gyvūnų J. Erlickas “Knygoje” įsamenino naminius gyvulius bei paukščius ir namų parazitus – tarakonius, pvz.:

– Masiu jam ragu! – ryžtasi karvė. / – Ko gero, šitaip ir būtų geriausia, melžiamoji. (276) (prozopopėja); – (...) O karvutė, beje, išsilavinusi: arabams treptyzą rodys! (276); – Mauk iš čia! – kietai pasakė Jokūbas. – Kurva tu... / Kampe sukikeno vištos. (83); Nūnai tarakonai nebe tokie: nervingi, suvargę. Intelligentiški. (379).

Įsameninti kūrinėje yra “kalbantys” radijas, mirksintys žibintai ir kai kurie kiti daiktai: (...) *visą vakarienę atsiprašinėjo ir net pastatė ant viršaus vazą su pinavijom, tačiau anas [primuštas Radijo Taškas] išsėidęs tylėjo. (137); “Ką daryti? Ką daryti? – šaukė jis, bet indai ir baldai, apkurte nuo senatvės, tylėjo. (136); Krantine sliūkinantys žibintai pašaipiai spoksojo į jį, o vienas, pamušta akim, keistai it suokalbininkas mirkčiojo. (139); Vakarienė buvo užsirakinusi šaldytuve ir iš Pijaus šaipėsi visi šaukštai ir šakutės. (135); Nebent pervažiuotų girtas sunkvežimis. (119).*

Personifikacija J. Erlicko vartojama palyginti retai. Įdomesni, nes originalesni, gyvesni, netikėtesni yra daiktų įsameninimo atvejai. Iš gyvūnų personifikacijų netikėčiausia – tarakonų, tų miesto “naminių gyvūnų”.

3.3. Hiperbolės

J. Erlicko “Knygoje” yra įvairių pagal tai, kas perdedama, ir įvairios kalbinės raiškos hiperbolių. Hiperbolizuojamos fizinės žmonių ypatybės, pavyzdžiui:

Žmona irgi šaukė, net lempos siūbavo. (105); *Vaičaitis buvo toks liesas, kad net menkam vėjeliui pučiant svirdinėjo, klupinėjo, skitiniavo...* (131); *Anava, tipena senelis Mykolaitis-Putinas, trupučiuką skersuodamas pavėjui...* (96); *Žvalgybos duomenimis, pensininkų armija slinko letai. Penkias minutes pažygiavę, penkias valandas ilsėdavosi.* (65).

Pernelyg padidinti galima, emocinių, valios bei proto ypatybių, nuostatų, vertybių bei su tuo susijusių elgesio bruožų mastą. Kone visada perdinama, kalbant apie ydas, be to, juk sakoma: kas per daug, tai nesveika. Pavyzdžiai:

Kita vertus, kol būsi gyvas, vargu ar policija kreips į tavo dėmesį. (286); *Šiemet jis jau nebedrįsta ir vonioj sėdėti nuogas. O naktį, suriaumojus vandentiekio vamzdžiams, pašoka išpiltas prakaito ir nebesumerkia akių ligi pat ryto.* (141) (baimė); *Daugelis įmitusių vyriokų šlapindavosi į lovą be jokios gėdos. Naktimis nutildavo net šunys, bet visi žinojo: Landsbergis ir Prunskienė slankioja netoliese...* (33); *– Plikom rankelėm aš juos! – grūmojo Zebediejus. – Tėvynės meile! Kalbos gimtosios gražumu!* (235); *Tačiau Zebediejus nesileido suklaidinamas: liovėsi valgyti ir skaityti, bet ir toliau giedojo, šnekejo lietuviškai, pasitikejo Seimu ir Vyr-iausybe.* (210).

Įdomi yra hiperbolė, kuria inteligentas, skaitantis poeziją, nuvertinamas tiek, jog laikomas pavojingu kaip alkoholis. Ją pacituosiu dar todėl, kad tokių atvejų, kai inteligentai vaizduojami ir vertinami kaip alkoholikai, invalidai, bepročiai "Knygoje" yra ne vienas. Štai toji hiperbolė:

Ir nežinia kuom viskas baigsis, nes net ir vieną eileraštį perskaitęs lietuvis tris paras nedrįsta sėsti prie vairo arba važiuoja atbuline eiga. (79).

Kai kurios iš aptariamų hiperbolių pradedamos dalelyte net. Po dalelytės kuriamas tikrovėje neįmanomas vaizdas (neva vyksta tai, kas iš tikrųjų nevyksta):

Žmona irgi šaukė, net lempos siūbavo. (105); *Vaičaitis buvo toks liesas, kad net*

menkam vėjeliui pučiant svirdinėjo, klupinėjo, skitiniavo... (131).

Neretos "Knygoje" yra hiperbolės, išreikštos palyginimais, pavyzdžiui.:

Ak! Širdis daužėsi ir blaškėsi tarsi akilas katinas, ieškodamas išėjimo iš kambario, kuriame nėra nei durų, nei langų, nei kamino... (108); (...) *širdis daužėsi it būgnas pirmąjį vestuvių dieną.* (120); *Jo širdis dundėjo, sakytum į tuščią kubilą kas būtų vertęs akmenis.* (83); *Kai prabilo, jo balsas gaudė it varpas (...).* (247); *Musė praskrido skersai kabinetą it bombonešis.* (307); *Net paprasčiausias samtis jos rankoje atrodė kaip toma-haukas.* (285).

Krinta į akis, kad palyginimais padidinti garsai, dažnai nepoetiškai sustiprinamas širdies plakimas, o juk žodis *širdis* – toks populiarus poetizmas! Žmogaus proto bei valios, ypatybės, jausmai, aistros ir panašūs subjektyvūs dalykai, kad išryškėtų jų komiškumas, hiperbolizuojami gerokai dažniau negu žmogaus išvaizdos, sudėjimo ypatumai.

3.4. Ironija

Ironiją "Knygoje" pastebėti nelengva, mat ji čia daugiau ar mažiau "paslėpta". Ką daugelis kitų rašytojų, tikriausia, pasakytų su ryškia, aiškia ironija, J. Erlickas teigia visai ar bemaž neironizuodamas, t. y. lyg ir neturėdamas galvoje priešingos sakomai minties. Trumpoje anotacijoje paskutiniame knygos puslapyje sakoma, jog į naujausius Lietuvos istorijos įvykius J. Erlickas žvelgia "*su graudžia ironija*"¹⁰. Ar "Knygos" ironija gaudi, ar negraudi, ar ji kandi, ar švelni, čia nesprenžiamo. Ryškiausių ir įdomiausių ironijos pavyzdžius stengtasi grupuoti pagal kalbinę raišką, kartais labiau atsižvelgiant į semantiką.

Aiški ironija, kai aukštojo stiliaus žodžiais ir sakiniiais, pakiliai, lyriškai, rimtai kalbama apie kasdienišką ar net žemą poelgį, apie menką, apgailėtina dalyką:

– Visur reikia mokslo (...). Štai kad ir antspaudo pakelimas... (258); *Ko tik ponas Mykolas Fiodorovičius Pampersas (...) nedarė, kovodamas su neigiamais reiškiniais:*

pastebes būdavo, sienomis repliojančią musę, pritykins iškelęs antspaudą, paukštelės... (116); *Priejo Senamiestį, sulindo į griuvenusius... / Čia mūsų namai... / – Lietuva brangi... (64); "(...) Su šaukštu prieš valdžią – herojiškas gestas. Meteoro skrydis. (...)" (237); Bet mes turime širdį, suprantame, ką darome. Mes vagiame ir kenčiame... (91); Paslaptiniai lašuoja tepalas, šelmiškai mirksi geštančios lempučių. Jauku. (272).*

[vairiais būdais ironiškai pašiepiami žmonės, kurių veiklos rezultatas neatitinka užmojų (a), arba veikimo būdas (elgesys) neatitinka situacijos (b), pvz.:

a) "O gal knygą parašyti? Bet juk pasišluostys ir numes! Fabriką pastatyti? Neduos Vyrniausybė plytų. O gal stačiai išrėžti ant beržo kamieno: "Čia buvo Juozapas! (...)" (41) (laipsniavimas); – Už vieno stalo nesrėbsiu! – režė Juozapas, pagrobęs bliūdą, movė kieman ir atsisėdo šalia šuns būdos. (46); b) Grįžo prie kūdros, pajungė srovę ir išdaužė pavienes blusas. (59) (litotė); – Ša! – aprėkė sūnus, stryktelėjo į kertę. – Kas ten? / – Tarakonai brazda... (132) (Lietuvos partizanų kovų parodija).

Esama "Knygoje" tokių atvejų, kai veikėjo teiginiai neatitinka veiksmų (jei spėjstume iš žodžių, nuostatų, situaciją įvertintume teigiamai, o jei iš veiksmų – neigiamai):

Po dviejų dienų Mykolas įritino į namus kažin kokį skritulį ir pasakė: / –Palydovinė. Darbo metu žiūrėdavo, parazitai. (48); Tąsyk, jam tarpininkaujant, nelegaliai per sieną buvo išgabenta 2400 bronzinių Iljčičiaus biustų. "Reikia! Stačiai būtina išvalyti Tėvynę nuo šlamšto." (89); Tiesa, vairuoju valdišką automobilį, bet važiuoti dviračiu man lengviau. Turiu japonišką televizorių, bet didesnę malonumą jaučiu žiūrėdamas pro langą. Valgau pagal prancūzišką receptą, bet kai nemato žmona, išsikėpu bulvių, pasrebiu kefyro – skanu ir vidurių nepučia. (100); – Reik priešą kirsti! – skystai klyktelėjo seneliukas, skubiai tipendamas šalin. – Gėda! Gėda! (123).

Negatyvūs reiškiniai neva vertinami teigiamai, pvz.:

Marija išplėšė iš "Lietuvos istorijos" du lapus, aptepė klijais ir uždėjusi vieną ant kito, emė žlevernoti. "Bibliotekoj dirbdamas neprapulsi..." (113); Bet reikia pasakyti, jog dvi dienas ponas Pampersas jautėsi visai neblogai. Su meškere sėdėjo ant vonios krašto ir traukė kojines. (116).

Ironiška ir tuomet, kai apie dalykus ir asmenis, kuriuos įprasta minėti pagarbiai, kalbama žemojo, šnekamojo stiliaus žodžiais, vulgariai, pvz.:

– Už Lietuvą šaukštą padėjo-o... (234); – Put, put, put, – šaukė skystu, gailiu balseliu. Iš to balso Šatkus ir atpažino: Prezidentas! (303); Pats irgi buvo parašęs (...) galybę eilėraščių, kuriuos tarybų valdžios metais spausdindavo ant viešųjų tualetų durelių. (245).

Kuo, rodos, turėtų būti džiaugiamasi, tai "Knygoje" kartais vertinama neigiamai:

Taip ir grįžo namo gyvas ir sveikas, o čia nuotaika dar labiau subjuro. (...) Net plika akimi matei, kad niekas čia nebuvo įlindęs. (309); "Turi žmones už ką valgyti. Visos Vyrniausybės pastangos eina perniek." (309); Nebent jei kurią dieną negriaudėdavo, jautresnės sielos pilietis, žiūrėk ir susinervindavo: ar neatsitiko kas Lietuvoj?... (296).

Mintis tampa ironiška, kai (dažniausiai kaip įterpinys) išvardytos vienu ar daugiau dalių, turinčios paaiškinti, patikslinti sakinio mintį, ją visai arba iš dalies paneigia. Štai ironiškų "aiškinamųjų" išvardijimų pavyzdžiai:

Kadaise, tarybų valdžios metais, sį bei tą, aišku, ir jis parnešdavo į namus: nuorūkų, tuščių butelių, blusų... (207) (remiamasi nešiti daugiareikšmiškumu, būtent – žargonine reikšme "vogti"); Seniūnas parodė špygą (...) Senokai niekas nieko daugiau nebeįparodėdavo. / Bet galų gale juk jis viską buvo matęs. Išskyrus, aišku, Paryžių, tūkstantį litų ir krinantį lektuvą... (29); Juk būtent tada, stabilizuojant Lietuvą, ir išnyko kai kurios lietuvių rūšys, suklestėjo tautinė savimonė (reketas, korupcija)... (116); Bet narių pasiūsti provokatoriai nuolat siūle jiems nuo-

stabiausias darbus (kosmoso užkariavimas, palydovių aptarnavimas...) (...). (65); Juozapas vakarieniavo ir klausėsi lengvosios muzikos (avarijos, žmogžudystės, gaisrai) (...). (233); Šventiškaai pasipuošęs išeinu į gatvę. Skrybelė, skylė kelnėse, kaliošai... (95).

Ironija sukuriama, kai aiškinamoji aplinkybė tikslinamąjį mintį visai paneigia, pvz.:

(...) Vamzdis, kuriame buvo įsikūrę Žemieji Kaniūkai dryksojo vaizdingoje Neries kilpoje, septyni šimtai žingsnių į pietvakarius nuo sąvartyno. (58).

Kartais J. Erlickas ironizuoja paralelizmais. **Paralelizmas** – tai tokia stiliaus figūra, kai kelių sakinių ar didesnių teksto atkarpų sintaksinė sandara yra vienoda ar labai panaši.¹¹ Ironiški ir juokingi paralelizmai gali būti, nes forma sutampa, o turinys – ne, nors žodžiai turi bendrų reikšmės komponentų (semų):

Dabar Bolka važinėja "Mersu", o Ignotas – liftu. Bolka – su sargyba, o jis – su žmona. (206 – 207); Švilpė vėjas ir šaukė vaikai (...). (135).

Ironiška, kai dalelytė net vartojama vietoj tik, t. y., kalbant ne apie didelį, o apie menką ko nors skaičių, kiekį, mastą, pavyzdžiui:

O tuo pat metu į Nepriklausomybės aikštę ėmė rinktis gynėjai. Iki vakaro susirinko jų net kelios dešimtys. (64).

Dalis 3.3. skyrelyje minimų hiperbolių bei 3.5. skyrelyje aptartų palyginimų taip pat yra ironiški.

Nenuostabu, kad ironijos J. Erlicko "Knygoje" esama tiek daug ir jos raiška tokia įvairi. Juk ironijos kaip ir komiško esmė yra neatitikimas.

3.5. Palyginimų komiškas

Dauguma J. Erlicko palyginimų yra įmantūs, ilgi, paprastai su išplėstine dalyvine ar pusdalyvine konstrukcija. Palyginimas gali būti nelogiškas, pvz.:

(...) gyvenimas nulėkė šuoliais, nelyginant išprotėjęs šachmatų žirgas, netyčia įkritęs į keptuvę. (7) (šio palyginimo branduolys yra junginių išprotėjęs žirgas ir šach-

matų žirgas kontaminacija – išprotėjęs šachmatų žirgas); Širdis daužėsi, kaip tankas, neapdairiai palindęs po kaustytu krašto apsaugos pareigūno batu. (19).

Kai kurie palyginimai ir lyginamosios konstrukcijos pagrįsti Lietuvos gyvenimo realijomis, pvz.:

Žmonių bastėsi nedaug, ir visi jie atrode taip, tarsi būtų kažkieno varomį į stomatologinę polikliniką. (392); Bet staiga pajuto keistą nerimą, tarsi sėdėdamas "Lietuvos aidą" redakcijoje skaitytų "Respubliką". (387).

Yra trijų palyginimų grandinė, kur du tradiciniai, o trečias – su ironiška antonomazija: *Neturiu nei klausos, nei balso, bet neištveriau: rečiau kaip skerdižiamas, kaip virgilijus, kaip išprotėjęs. (290).*

Vienas palyginimas sukurtas remiantis mįsle: *Mėnulis kybojo virš daržinės, sunkus it lašinių paltis. (85).*

Šis palyginimas yra pagrįstas frazeologizmu: *Eidavo šaligatviu tarsi skustuvo ašmenimis (167).*

Aukštojo ir žemojo stiliaus žodžių derinimas daro ironiškus šiuos palyginimus:

Veidas skautus kaip moliūgo [mėnulio] pilnatis, o pečiaiai platūs it Seimo [Dangaus] vartai. (45); (...) o kūdikis antai guli kojeles užvertęs kaip sakalas, rankeles suglaudęs it klierikas. (46 – 47); – Kirmija kaip laisvė... (47).

Štai ši lyginamoji konstrukcija su nuoroda į literatūros kūrinį, be to, žmogus lyginamas su gyvūnu: *Tai buvo menkas, liesas žmogelis, iš pažiūros panašus į Biliūno katę. (62).*

Kiti du palyginimai taip pat žmogaus palyginimai su gyvūnu (išplėstinis dalyvinis pažymyns antrąjį palyginimą labai prailgina ir suįmantrina):

O žmogelis kad spurda, kad plazda, it šikšnosparnis ant klijų... (159); Ogi ieškantis teisybės panašus į zuiką, pakliuvusį traukinio prožektorių švieson ir skuodžiantį bėgais... (97).

Nemaža palyginimų yra ironiškos hiperbolės (pavyzdžiui žr. 4.1. skyrelyje).

Komiškų palyginimų J. Erlickas nėra sukūręs daug, bet jie visi įdomūs, saviti. Dauguma jų pateikiami 2-ajame ir 3-iajame šio darbo skyriuje ir yra sukurti anksčiau aptartais būdais. Beveik visi "Knygos" palyginimai čia surašyti kaip pavyzdžiai.

Išvados

1. Leksikos sluoksnių lemiamo komiško J. Erlicko "Knygoje" yra palyginti mažai. Dominuoja sintaksės ir semantikos sukuriamas komiškas, daug komiškų tropų. Daugiausia yra fonetinių ir semantinių kalambūrų, alogizmų, ironijos.

2. Iš leksikos sluoksnių dažniausiai ir efektyviausiai J. Erlickas vartoja tarptautinius žodžius. Nėra originalu juos kraipyti, vartoti ne ta reikšme, gretinti kaip paronimus, tačiau J. Erlicko "Knygoje" toks tarptautinių žodžių vartojimas vis tiek yra įdomus ir juokingas, nes jis visai individualus, naujas, nenusižūrėtas iš kitų kalbėtojų ir kūrinių.

3. J. Erlicko "Knygos" tikriniai žodžiai ir pavadinimai netiesiogiai primena ir šaržuoja tam tikrus žinomus kultūros ir istorijos (paprastai Lietuvos kultūros ir istorijos) veikėjus, veikalus bei įvykius. Iš tų veikėjų, veikalų bei įvykių yra ar būdavo neįprasta, net laikoma šventvagyste viešai šaipytis, įvairiose iškilmėse, minėjimuose jie yra ar būdavo sakralizuojami, vertinami tik kaip labai svarbūs, reikšmingi.

4. Kalambūrų "Knygoje" yra labai daug, ir tai nestebina, nes žodžių žaismas esti komiškas iš esmės bene visada. J. Erlickas mėgsta gretinti įvairius panašaus skambėjimo žodžius, bet semantinių kalambūrų yra prikūręs daugiau negu fonetinių. Vyrauja žodžių daugiareikšmiškumu pagrįsti kalambūrai, o žodžių žaismo dėl homonimijos yra vos keletas atvejų.

5. Alogizmai taip pat yra iš prigimties komiški. Jie dažnai kuriami kontaminuojant du visai logiškus žodžių junginius ir sudarant trečią nelogišką. Daug yra chaotiškų išvardijimų: iš kelių vienarūšių sakinio dalių viena ar daugiau yra nesuderinama su kitomis, todėl

atsiranda minties šuolio arba didesnis kalbiniis ir ekstralingvistinis alogizmas. Stebimasi tokiais dalykais, kuriais nereikia stebėtis. Logiškai nesuderinami, tikrovėje neįmanomi dalykai gretinami kaip suderinami.

6. Modifikuojant sustabarėjusius pasakymus atsiranda paradoksų, sukuriama dvi-prasmybių. Dažniausiai "Knygoje" vienas ar du sustabarėjusio pasakymo žodžiai pakeičiami kitais. Taip pat daug čia pavyzdžių, kai frazeologizmai, priešodžiai, patarlės desemantizuojami. Dažniau, negu aktualizuojama vien tiesioginė pastarųjų posakių prasmė, aktualiai tampa ir tiesioginė ir perkeltinė. Originaliausias ir įdomiausias posakių modifikavimo būdas – kelių posakių kontaminacija.

7. Ironijos, kaip ir komiško apskritai, esminė ypatybė yra neatitikimas. J. Erlicko ironija yra daugiau ar mažiau "paslėpta". Ji atsiranda, kai sakinio dalys, turinčios paaiškinti, patikslinti mintį, ją visai arba iš dalies paneigia. Ironiškai pašiepiami žmonės, kurių veiklos rezultatas neatitinka užmojų, veikimo būdas (elgesys) neatitinka situacijos, teiginiai neatitinka veiksmų. Atvejų, kai aukštojo stiliaus žodžiais ir sakiniais, pakiliai, lyriškai, rimtai kalbama apie kasdienišką ar net žemą poelgį, apie menką, apgailėtiną dalyką yra kur kas daugiau negu priešingų, kai apie aukštas materijas kalbama žemojo stiliaus žodžiais. Ironiškos yra kai kurios J. Erlicko hiperbolės, palyginimai.

8. Palyginimų "Knygoje" nedaug, bet vien iš jų galima pažinti J. Erlicko stilių, atrasti šiam humoristui būdingus, jo mėgstamus kūrybos principus.

Nuorodos

- ¹ Erlickas J. Knyga. V., 1998. 472 p.
- ² *Pikilingis J.* Lietuvių kalbos stilistika. V., 1971. [T.] I. P. 26.
- ³ Литературный энциклопедический словарь/под общей ред. В. М. Кожевникова и П. А. Николаева. Москва, 1987. С. 162–163.
- ⁴ Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. V., 1993. P. 321.
- ⁵ Литературный энциклопедический словарь. С. 161.

⁶ *Gaivenis K., Keinys S.* Kalbotyros terminų žodynas. Kaunas, 1990. P. 33.

⁷ *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas.* V., 1993.

⁸ *Župerka K.* Lietuvių kalbos stilistika. V., 1983. P. 92.

⁹ *Plg. Rosinienė G.* Kodėl "raudonas kaip vežys"? V., 1990.

¹⁰ *Erlickas J.* Knyga. P. 472.

¹¹ *Plg. Gaivenis K., Keinys S.* Kalbotyros terminų žodynas. P. 143; *Župerka K.* Lietuvių kalbos stilistika. P. 90.

Beatričė Simsonaitė

COMIC EFFECTS IN J. ERLICKAS' "THE BOOK"

Summary

The purpose of this work is to discuss some of the linguistic means that produce comic effects in J. Erlickas' prize-winning novel "The Book". These effects are achieved primarily through semantic and syntactic means. Homophonic and semantic puns, illogicality, and irony characterize this work's rich texture. Particularly innovative is Erlickas' contamination or interanimation of two entirely logical word combinations so as to create a hybrid that is patently illogical: brilliant and original nonsense.